

https://doi.org/10.31516/2410-5325.067.03

УДК 94:316.343-057.85:323.3]“192”(477)(045)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

http://orcid.org/0000-0002-3532-7439

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ЩОДО ВЛАДИ ТА РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИХ МАС НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ XX СТОЛІТТЯ

Аналізуються процеси еволюції поглядів старої інтелігенції щодо влади та робітничо-селянських мас на початку 20-х рр. XX ст. Водночас значна увага приділяється ролі професійних спілок у налагодженні ділової співпраці різних верств старої інтелігенції з владними структурами радянсько-партійного більшовицького режиму, який на той час панував в Україні.

Ключові слова: *українська культура, стара інтелігенція, еволюція поглядів інтелігенції України, професійні спілки інтелігенції.*

В. М. Шейко, доктор исторических наук, профессор, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ЭВОЛЮЦИЯ ВЗГЛЯДОВ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ВЛАСТИ И РАБОЧЕ-КРЕСТЬЯНСКИХ МАСС В НАЧАЛЕ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА

Анализируются процессы эволюции взглядов старой интеллигенции относительно власти и рабоче-крестьянских масс в начале 20-х гг. XX в. В то же время значительное внимание уделяется роли профессиональных союзов в налаживании делового сотрудничества различных слоев старой интеллигенции с властными структурами советско-партийного большевистского режима, который в то время господствовал в Украине.

Ключевые слова: *украинская культура, старая интеллигенция, эволюция взглядов интеллигенции Украины, профессиональные союзы интеллигенции.*

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

EVOLUTION OF VIEWS OF THE INTELLIGENTSIA REGARDING THE AUTHORITIES AND WORKERS'-AND-PEASANTS' GROUPS IN THE EARLY 1920S

Relevance. The article analyzes the processes of transformation of the worldview attitudes of the old intelligentsia of Ukraine regarding the Soviet regime and its economic and cultural policy, its attitude to the old intelligentsia. The author studies the role of professional unions of the intelligentsia in establishing business cooperation of the old intelligentsia with the Bolsheviks which exercised their authority over Ukraine at that time.

The research methodology. In this study the author uses culturological principles and methods, which make it possible to examine the complicated

issues of the relationships between the authorities and the old intelligentsia in Ukraine in the early 1920s. The author also examines the role of the professional unions of the intelligentsia in establishing business relations with the Soviet authorities that occupied Ukraine.

Results. Drawing on archival records and printed publications of that time the author identifies relevant to this day issues of the interrelations of the old intelligentsia and the Bolshevik regime, which dominated in Ukraine at that time. The Bolsheviks did their best to earn the sympathy of the majority of the old intelligentsia, because they could upgrade the economy, create new culture only in cooperation with the old intelligentsia.

Novelty. Using the culturological methodology the author analyses the complicated processes of diversification of the views of the old intelligentsia in the course of unwanted establishment of business relations with the Soviet regime in Ukraine. The paper describes the role of the professional unions of the intelligentsia in this process.

The practical significance. The results of this study can be used for further research of the issues mentioned above as well as in the process of studying other aspects of history and theory of Ukrainian culture. They also can be used in the educational process while studying the courses of history of national culture.

Keywords: *Ukrainian culture, the old intelligentsia, evolution of views of the Ukrainian intelligentsia, professional unions of the intelligentsia.*

Постановка проблеми. Як відомо, Україна належним чином нині відзначає 100-річний ювілей подій Української революції 1917–1921 років. Саме тому диверсифікація поглядів старої інтелігенції щодо радянського режиму в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. продовжує залишатися актуальною, а її вивчення на часі. Адже більшовицький режим в Україні був приречений вести боротьбу за стару інтелігенцію з метою залучення її на свою сторону. Саме від цього залежала подальша доля цього режиму. У результаті, після гучних гуманістичних гасел радянський режим, переважно силовими методами, «використав» можливості старої інтелігенції, а потім, коли зросла нова, робочо-селянська, вихована на комуністичних ортодоксальних догматах, інтелігенція, стару інтелігенцію розсіяли, розстріляли, знищили тюрмами, каторгами і репресіями.

Слід зауважити, що аналіз джерел та літератури за означеною тематикою дано автором в декількох публікаціях, які були оприлюднені до написання цієї статті (Шейко, 2019 (4); Шейко, 2019 (1); Шейко, 2019 (2); Шейко, 2019 (5); Шейко, 2019 (3)).

Виклад основного матеріалу дослідження. Пригадуємо, що наприкінці громадянської війни в Україні більшовицький режим після остаточного закріплення влади посилив свої зусилля в залученні старої інтелігенції на свою сторону, розуміючи, що саме від позитивного вирішення цього питання залежала подальша доля радянської влади

в республіці. Водночас багато що залежало від питання матеріального, побутового та правового стану і статусу представників інтелігенції. Так, наприклад, зведення про економічне й політичне становище інтелігенції в Харківській губернії свідчили, що у зв'язку з «підвищенням тарифних ставок настрої радслужбовців хороші»; «настрій шкільних робітників пригнічений у зв'язку з невивплатою платні, заняття в школах проходять нормально»; «настрої медперсоналу погані, тому що останню платню не отримують по три місяці»; «політстановище шкільних робітників погане по тій причині, що платня остання не видавалася...»; «настрої радслужбовців Харківського округу пригнічені через низьку платню праці» (вересень 1924 р.) (*ЦДАГО України*, ф. 2, оп. 1, од. зб. 911, арк. 4, 7, 19, 20-зв., 30). Такі зведення були досить типовими для першої половини 20-х рр. ХХ ст. І більшовицькому режиму, який прагнув і мусив залучити стару інтелігенцію, довелось докласти чимало зусиль у вказаному напрямі. Особливо це стосувалося спроб влади ідеологічно «перевиховати» інтелігенцію відповідно до догм марксизму-ленінізму.

Керманічів нової влади попереджав їхній лідер В. І. Ленін про те, що «сліди старого у звичаях певний час після перевороту неминуче переважатимуть над паростками нового. Коли нове щойно народилось, старе завжди лишається, на протязі деякого часу, сильнішим від нього, це завжди буває так і в природі і в суспільному житті» (Ленін, 1973, Т. 39, с. 19). Він підкреслював, що при диктатурі пролетаріату прийдеться перевиховувати мільйони селян і дрібних господарників, сотні тисяч службовців, чиновників, буржуазних інтелігентів (Ленін, 1974, Т. 41, с. 96). Одночасно в проєкті програми РКП(б) він наголошував на важливості матеріального забезпечення інтелігенції. «Разом з тим, — писав В. Ленін, — треба неухильно працювати над тим, щоб оточувати буржуазних спеціалістів обстановкою товариської спільної праці рука в руку з масою рядових робітників, керованих свідомими комуністами, і терпеливо, не бентежачись неминучими окремими невдачами, добиватися того, щоб пробуджувати в людях, які мають наукову підготовку, свідомість всієї гідоти використання науки для особистого збагачення і для експлуатації людини людиною, свідомість більш високого завдання використати науку для ознайомлення з нею всієї маси трудящих» (Ленін, 1973, Т. 38, с. 95–96). Ця, до речі, спекулятивна ідея лідера більшовиків призвела до того, що за допомогою страху, сили, тортур, примусових заходів під «благородним» гаслом «перевиховання» представники тодішньої влади фактично знищили на кінець 30-х рр. ХХ ст. цю інтелігенцію.

Особливо гостро і болісно протікав процес спроб налагодження взаємин між інженерно-технічною інтелігенцією та робочими в умовах

панування диктатури пролетаріату в Україні. Адже від моральних, політичних, з матеріальних настроїв інженерно-технічної інтелігенції (ІТІ) багато чого залежало в ставленні їх до радянського режиму, до співпраці з ним. Саме тому партійно-радянська верхівка в Україні вживала усіх можливих заходів щодо налагодження ефективної співпраці між інженерно-технічним персоналом і робочими підприємствами. Так, Донецький губком КП(б)У разом з губернською радою профспілок у листопаді 1924 р. звернулися до усіх окружних, кушових, районних комітетів, до всіх осередків і членів Донецької організації КП(б)У з відкритим листом «Про ставлення до спеціалістів». У ньому, окрім партійних і радянських догм щодо старої інтелігенції, вказувалося на немало, начебто, успіхів у справі морального «завоювання» старої інтелігенції. «Зсув, який за останній рік ми спостерігаємо в таборі учителів, — свідчилось у відкритому листі, — найбільш яскраво, у тій чи іншій мірі і серед інших верств інтелігенції та спеціалістів, говорить про те, що в цьому питанні передбачення Леніна повністю виправдало себе» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 2-зв.). У листі також відзначалося, що «порівняно з першими роками революції... ми маємо в країні, зокрема у нас — в Донбасі, ряд великих успіхів і у відношенні засвоєння членами партії правильної лінії, у відношенні зближення спеціалістів з робочими і засвоєння ними нашої політики. Однак у цьому питанні є ще багато ненормальностей, нерідкі антиспецієвські настрої як серед відсталих верств робочих, так і серед недостатньо витриманих членів партії, спостерігаються ще випадки конфліктів, партійні й профспілкові організації нерідко ще недостатньо приділяють уваги питанню про спеціалістів і роботі серед них» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 2-зв.).

Більше того, Донецький губком КП(б)У і губрада профспілок, проаналізувавши розшарування спеціалістів, дійшли наступного висновку: «Серед спеціалістів більшість людей пасивних у питаннях політичних, у відношенні з партійними і профспілковими організаціями. Вони поки що не беруть участь у суспільній роботі, зайняті лише виробничими справами. Є активна верства, яка працює з нами. Вони активно беруть участь у розробці, ведуть культурну роботу. Є, нарешті, невелика група, яка яскраво виражає собою всі пережитки капіталістичних порядків. Вони працюють у нас із «сумної необхідності», у стосунках з робочими ще не відмовилися від старих часів. Важко говорити про чисельне співвідношення цих груп. Ясно одне, ми можемо знайти на кожному підприємстві нашу групу серед спеціалістів, які активно нам співчують, відколоти її від іншої протилежної групи і потягнути за першою групою середню, перетягнути, таким чином, на свою сторону «болото», яке коливається» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3).

Водночас губком партії і губпрофрада констатували існування великої відчуженості між спеціалістами, з одного боку, робочими профспілками й партійними організаціями, — з іншого. Відзначалася віддаленість спеціалістів від професійної, культурної і політичної роботи та життя підприємств. Вона доповнювалася випадками нездорового ставлення місцевих організацій до спеціалістів, іноді огульного звинувачення спеціалістів у всіх недоліках на виробництві (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3.). Щоправда, траплялися і випадки, за свідченнями губпарткому, і позитивних взаємин між спеціалістами та робочими.

У вказаному листі Донецького губкому КП(б)У (листопад 1924 р.) особлива увага приділялася питанню так званого спецеїдства, яке було на той час надзвичайно поширене і в Україні. Цей термін, до речі, означав відмову необхідності залучення старих спеціалістів під час соціалістичного будівництва. Він, так би мовити, увійшов у побут ще в роки громадянської війни, коли група «лівих комуністів» та їхніх послідовників виступила проти залучення старих воєнспеців у ході війни.

У тому ж листі вказувалися і причини, якими обґрунтовувалось це спецеїдство. Воно базувалося: на низькому культурному рівні робочих Донбасу, суттєвій різниці в оплаті праці і забезпеченості квартирами, відчуженості спеціалістів від робочих, партійних та профспілкових організацій, офіційної лінії партійно-більшовицького керівництва в Україні щодо старої інтелігенції (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3-зв.).

Зазвичай влада мусила забезпечити спеціаліста квартирою, а робочий відчував усі негаразди квартирної кризи: технік отримував від 50 до 175 руб., а кваліфікованіший — 250–400 руб., плюс премія, а чорноробочий, як уже відзначалося, — 30 руб., кваліфікований — 100 руб. (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3-зв.). З іншого боку, серед порушень спеціалістами щодо робочих мали місце: обрахунки, обміри нижчого техперсоналу робочих, відсутність чітких розцінок норм праці, відсутність письмових угод з артільями, невиконання техперсоналом різноманітних угод, необґрунтовані штрафи, звільнення робочих, їх залякування техадміністрацією тощо (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4).

І, зрозуміло, Донецький губком КП(б)У і губпрофрада у своєму листі закликали до боротьби з означеними негативними явищами так званого спецеїдства (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3-зв.). Аналізуючи конфлікти між спеціалістами і робочими, Донецький губком КП(б)У і губпрофрада дійшли висновку, що найпоширенішою причиною вказаних явищ були пережитки минулої відчуженості, взаємної

неповаги, прагнення спеціалістів працювати по-старому, без належної уваги до потреб робочих, грубе ставлення до них. Вони доповнювалися зловживаннями по адміністративній лінії і в профспілковій практиці деякими інженерами і техніками, які часто доходили до вчинків, які межували з криміналом (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4).

Особливо гостро у вказаному листі критикувалися помилки партійних і профспілкових організацій. Головною із них, на думку Донецького губкому КП(б)У, було не надто уважне ставлення до спеціалістів і недостатньо категоричне і різке осудження спецеїдства, як такого, яке проявлялося не тільки зі сторони робочих, але і членів партії. З іншого боку, спостерігалось доволі суворе ставлення до недоліків спеціалістів — 6 місяців, наприклад, в'язниці за посилку спеціалістом кур'єра на базар (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4-зв.).

Зрозуміло, що на настрої робочих у їхньому ставленні до інтелігенції впливало і минуле уявлення про інженера або техника як безпосереднього посібника та виконавця волі системи експлуатації з її необґрунтованими штрафами, рукоприкладством і приниженням робочих. Таке зазвичай не швидко забувається, тим більше, що частина інженерно-технічного персоналу і при новій владі пробувала комунікувати з робочими за старою схемою. З іншого боку, робочі були незадоволені ще й тому, що частина старої інтелігенції зі зброєю в руках боролася проти більшовицького режиму, тобто проти цієї влади, не визнаючи її. Окрім того, частина спеціалістів дійсно вела шкідницьку роботу на підприємствах проти заходів нової влади. Усе це загострювало мотиви незадоволених, недовірливих, навіть ворожих взаємин між робітничо-селянською владою, самими робочими і спеціалістами в Україні. Водночас селяни, які тоді активно поповнювали робочі верстви, легко піддавалися негативному впливу спецеїдства. Особлива небезпека останнього полягала в огульній недовірі до спеціалістів, зокрема й до тих, які добросовісно виконували свої професійні обов'язки, співпрацюючи з радянською владою.

У згаданому відкритому листі Донецький губком КП(б)У і губпрофрада (листопад 1924 р.) закликали до рішучого проведення партлінії стосовно спеціалістів з метою залучення на свою сторону старої інтелігенції. «Перелом рішучий, недвозначний у середовищі учительства, — тішили себе надією партійно-радянські керманічі в Україні, — ряд заяв інтелігенції у зв'язку зі смертю Леніна, наявність верстви техніків, які віддані справі і активно співпрацюють з нами, а також ряд інших ознак говорять за те, що ми близькі до повної «моральної» перемоги над спеціалістами. Саме за цих умов нашим важливим завданням є значно більша активність по залученню спеціалістів у всю роботу наших

організацій (виробничих, профспілкових, культурних та ін.)» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4).

У вказаному листі значна увага приділялася й завданню максимального зближення старих і так званих червоних спеціалістів. Підкреслювалося, що В. Ленін наполягав на залученні старої інтелігенції до побудови соціалізму. «Посилюючи роботу по підготовці червоних спеціалістів, — наголошувалося у листі, — водночас необхідно засуджувати заяви про те, що ми терпимо старих спеціалістів на підприємствах, поки не маємо своїх — червоних спеціалістів. Це тільки дратує старих спеціалістів, сприяє породженню серед них антагонізму по відношенню до червоних спеціалістів. Окрім того, і в середовищі теперішніх спеціалістів можуть знайтись чимало таких, які багато у чому будуть не гіршими червоних спеціалістів, які повністю переходять на нашу точку зору. Гасло поголовної заміни старих спеціалістів червоними невірне і політично шкідливе», — наголошувалося в листі (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4-зв.).

Формально радянський режим сподівався налагодити взаємини з інтелігенцією за допомогою диференційованого підходу до різних її верств, детально роз'яснюючи ортодоксальні основи політики радянсько-партійного апарату стосовно старої інтелігенції. «Необхідне, — вказувалося у відкритому листі, — індивідуальне, терпляче, наполегливе роз'яснення за допомогою представників місцевого відділення (підрайкому) союзу спеціалістам, які не вміють налагоджувати гарних відношень з робочими» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 5).

Владні структури більшовицького режиму в Україні невинувато заявляли, що в настроях спеціалістів стосовно влади настав перелом вже після 1923 р. Вони, до речі, уважали, що саме завдяки поліпшенню матеріально-побутового становища інтелігенції, її професійного і політичного рівня, вдалося, начебто, досягти такого перелому в настроях старої інтелігенції. З іншого боку, зведення з місць у 1923 р. яскраво свідчили про політичну індиферентність і професійну байдужість спеціалістів. Так, той же політвідділ Донецької залізниці в березні 1923 р., відзначаючи ініціативну і енергійну роботу червоних спеціалістів, стверджував: «Зовсім інша справа у ставленні до транспорту з боку спеціалістів старої школи. Ці також шукають методів і виходів до того, як би відгородити себе від того чи іншого категоричного питання, щоб не мати відповідальності за його вирішення. Їх робота обмежувалася посиленням на документи, розпорядження, які давно втратили своє значення в умовах моменту, який переживали. Їх діяльність вимагає постійного впливу зовнішнього, що, начебто, за думкою авторів листа, — тактовно і делікатно виконувалося нашими товаришами — червоними спеціалістами» (*ЦДАГО України*, ф. 2, оп. 1, од. зб. 909, арк. 47-зв.).

Більше того, Юзовський окружком КП(б)У в червні 1923 р. повідомляв про те, що технічний персонал ставився до всіх питань пасивно, формально, хоча і відзначався початок пожвавлення в їхній роботі (ЦДАГО України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1531, арк. 52-зв.). У політдоповіді Дебальцевського повіту за 1922 р. підкреслювалось, що старі спеціалісти намагалися використовувати червоних спеціалістів як буфер, прагнути зберегти своє благополуччя і здобути авторитет у робочих мас. Це зумовило те, що робочі почали сприймати червоного спеціаліста як експлуататора (ЦДАГО України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1102, арк. 15).

Однак керівні партійно-радянські органи, користуючись своєю владою, поспішили оприлюднити фактично нереальні результати своєї роботи з інтелігенцією. «Зсув у настроях інженерно-технічних робітників у бік громадськості, — підкреслювалося в рішеннях розширеного Пленуму Донецького губбюро ІТС гірників в лютому 1925 р., — намітився ще на початку 1924 р. і відзначений рішеннями 3-ї губернської конференції ІТС ВСГ у квітні 1924 р. і знайшов собі підґрунтя в енергійній кампанії по підвищенню продуктивної праці, яка розпочалася у всіх містах Донбасу, а також у пожвавленні з приходом осені масової культурно-освітньої і виробничо-виховної роботи місцевих органів союзу гірничоробочих» (*Инженерный работник* (1925). № 2, с. 41).

Щоправда, можна погодитися, що суспільно-громадська і культурно-освітня та профспілкова робота інженерно-технічних секцій, зокрема Донбасу, на кінець першої половини 20-х рр. ХХ ст. дещо активізувалася. Так, наприклад, дані про участь ІТС у масовій роботі союзу гірників у Донецькій губернії за 4-й квартал 1924 р. за неповними даними свідчать про те, що представники 74% ІТС прочитали 737 лекцій і доповідей під час клубних заходів, 98% членів ІТС брали участь у цих заходах. Констатувалось і зменшення спецеїдства у виробничих колективах.

Союз інженерів і техніків Донецької залізниці у своїх звітах також відзначав активізацію культурно-освітньої та громадської роботи своїх членів. Так, якщо в 1922 р. проведено 1924 масових клубних заходи, то в 1923 р. — 2088, а в 1924 р. — 2109 (*Инженерный работник* (1925). № 2, с. 44). Особливо активізувалася гурткова, клубна робота інженерно-технічних секцій. Так, на Донецькій залізниці в 1922 р. працювали 32 гуртки, в них брали участь 806 членів ІТС Донецької залізниці, у 1923 р. — 103 гуртки і 3531 член, а в 1924 р. — 225 гуртків і 6792 члени ІТС, які були в цьому задіяні. Водночас у гуртках політграмоти зростання учасників було особливо помітним: у 1923 р. у 8 гуртках працювало 316 членів ІТС, а в 1924 р. у 28 гуртках — уже 1005 членів ІТС, тобто зростання кількості гуртків та учасників-членів ІТС у них зросло майже в 3,5 рази. Але ще більш вражаючим було розширення техніко-

виробничих гуртків: з 2-х у 1923 р. до 8 в 1924 р., учасників у них — з 62 до 362 членів ІТС і та ін. (ХДОВА, ф. Р-1012, оп. 1, од. зб. 365, арк. 135, 143, 144, 149).

Про певні позитивні зрушення в означеному напрямі свідчать, наприклад, і матеріали IV Всеросійської конференції інженерів металістів, яка відбулася в жовтні 1924 р. (*ЦДАГО України*, ф. 2595, оп. 1, од. зб. 4005, арк. 8). Про певні зміни в настроях технічних спеціалістів свідчать і матеріали I Всеукраїнського з'їзду з вивчення продуктивних сил народного господарства України, скликаного Наркомосом УРСР у кінці 1924 — на початку 1925 року. З'їзд зібрав більше 500 науково-технічних робітників республіки (*Інженерный работник (1925)*. № 1, с. 21–25).

У вказаному напрямі щодо спроб влади налагодити співпрацю між робочим класом і спеціалістами певну роль відіграла постанова ЦК РКП(б) від 18 березня 1925 р. «Про роботу спеціалістів». У ній, до речі, черговий раз декларувалася важливість і необхідність залучення спеціалістів у соціалістичне будівництво. У постанові підкреслювалося: для активізації участі спеціалістів у господарському і культурному будівництві необхідно було встановити та визначити чіткі права й обов'язки технічного персоналу, поліпшити умови їхніх життя і праці. ЦК більшовицької партії наголошував, що «необхідно рішуче боротися проти огульної критики спеціалістів в партійних, професійних та інших друкованих органах, а також в газетах і стінгазетах, не відмовляючись, в той же час, від ділової критики спеціалістів і від конкретних вказівок на дійсні недоліки в їх роботі» (Ленин, 1979, с. 201).

Поставити перед редакціями газет, — наголошувалося в постанові ЦК РКП(б), — а також перед організаціями робкорів і сількорів завдання встановлення більш серйозного і відповідального ставлення до критики спеціалістів і більш обережного ставлення до висновків на підставі тих фактів, які відзначені друком, широко надаючи спеціалістам можливості виступати в друкованих органах з поясненнями з приводу тої чи іншої критики їх роботи і особливо зі спростуванням невірних звинувачень проти них, які з'явилися в друкованих виданнях.

Необхідно також зробити предметом широкого висвітлення друком випадків, коли робота спеціалістів принесла суттєву користь в галузі промисловості або інших галузях державної діяльності (Ленин, 1979, с. 201).

Слід зауважити, що представники старої інтелігенції з особливою радістю сприйняли рішення більшовицької партії щодо прийняття їхніх дітей у вищі навчальні заклади. Як підкреслювалося, спеціалісти неодноразово висловлювалися на різноманітних зборах, конференціях, в друкованих органах про необхідність позитивного рішення цього

питання. І більшовицький режим, який був надзвичайно зацікавлений у залученні на свою сторону старої інтелігенції, змушений був піти на поступки. «Визнати необхідним, — вказувалося в постанові ЦК РКП(б), — з метою поліпшення побуту і умов праці спеціалістів провести в радянському порядку ряд заходів, які передбачають встановлення пільг під час прийому дітей спеціалістів до навчальних закладів, поліпшення житлових умов спеціалістів, надання їм податкових пільг, а також ініціювати впровадження системи індивідуальних і колективних премій за досягнення в галузі поліпшення виробництва тощо» (Ленін, 1979, с. 208).

Керманічі партійно-радянського режиму в Україні, заформалізувавши можливості налагодження професійних стосунків ділової співпраці робочих і спеціалістів, поспішили заявити про, начебто, остаточне вирішення цього питання. Так, вже в жовтні 1924 р. IV Всеукраїнська конференція інженерів-металістів, наприклад, під тиском партійно-радянських керманічів, відзначала, що «антагонізм, який був між робочим класом і технічними силами, в останній час зживається, і робочий клас на сьогодні вбачає в технічному персоналі єдиного помічника робочого класу, який разом з ним відновлює нашу промисловість» (*ЦДАГО України*, ф. 2595, оп. 1, од. зб. 4005, арк. 8).

Зауважимо, що відносини між робочим класом та старими спеціалістами ускладнювалися і тим, що до Жовтневого перевороту 1917 р. спеціалісти представляли собою особливу пільгову касту, яка виконувала доручення власників капіталу, а робочі були пригнобленими виконавцями виробничого процесу. Після Жовтня 1917 р. ситуація докорінно змінилася і робочий клас як основа диктатури пролетаріату мав стати господарем у країні, а інженерно-технічні працівники, втративши свої минулі привілеї, змушені були пристосовуватися в такій ситуації до нового соціального положення, доля якого залежала тепер від робочих. Указані соціальні та правові мотиви, безумовно, впливали на напружені і без того взаємини між спеціалістами й робочими, посилюючи, так зване, спецеїдство.

До того ж, значна частина спеціалістів усе ще плекала надію на повернення старих порядків, орієнтуючись або на переродження радянської влади у зв'язку з НЕПом, або на агресію міжнародного капіталу. І це також ускладнювало взаємини робочих і спеціалістів.

Особливу надію у вирішенні вказаного питання нова влада поклала на профспілкові організації, на профспілковий рух. Так, В. Ленін, виступаючи на IX з'їзді РКП(б) в березні 1920 р., підкреслив, що «професійні спілки йдуть до того, щоб узяти в руки господарське життя, саме промисловість. Розмови про те, щоб не включати спеціалістів у

професійні спілки, пересуд. Професійні спілки є вихователями, і з них вимагається суворо» (Ленін, 1974, Т. 40, с. 254).

З переходом до нової економічної політики профспілкові організації, особливо інтелігенції, стають осередками ідеологічної боротьби. Щодо майбутнього розвитку почали дискутувати й у владних партійно-радянських структурах. Адже значна частина тієї ж старої інтелігенції сприйняла НЕП як початок переродження радянської влади, її еволюцію щодо повернення до капіталізму.

Саме тому цьому питанню так багато уваги приділяв більшовицький режим, який на той час панував в Україні. Так, наприклад, на Х з'їзді РКП(б) підбито підсумки дискусії в профспілках. Було відзначено, що профспілки покликани стати школою комуністичного виховання мас, школою залучення їх до управління народним господарством, школою об'єднання мас навколо партії. У спеціальній резолюції «Про роль і завдання профспілок» у розділі «Профспілки і спеціалісти» особлива увага приділялася питанням правильного підбору й обліку спеціалістів, йшлося про диференційний підхід до спеціалістів, особливо під час підбору на найвищі адміністративні посади (Про роль і завдання профспілок, 1979, Т. 2, с. 228). Водночас у розділі «Чергові організаційні завдання спілок» підкреслювалося, що «об'єднуючи в 1917 р. головним чином індустріальний пролетаріат, спілки охоплювали в 1918 р. нові верстви (медики, працівники мистецтв та ін.), залучаючи до спілок вищій, спершу конторський, а потім, у 1919–1920 рр., й адміністративно-технічний персонал, долучаючи їх у загальні спілки робітників і поступово перевиховуючи їх шляхом підкорення загальнопролетарській дисципліні...» (*Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*, Т. 2, с. 230).

Налагодженню товариських відносин між робочими і спеціалістами приділяв увагу і черговий XI з'їзд РКП(б), який відбувся в березні-квітні 1922 р. У резолюції «Роль і задачі профспілок в умовах нової економічної політики» вказувалося, що з переходом промисловості на госпрозрахунок нагальним ставало не тільки повне використання усіх елементів виробництва і продуктивності роботи, але й інженерів, техніків та інших спеціалістів, які керують виробництвом. З цією метою профспілки мали турбуватися не лише про поліпшення матеріального становища і побуту спеціалістів, а й пам'ятати, що «одним зі здобутків революції є ті тісний зв'язок і взаємна довіра, яка встановилася у виробництві між робочою масою і тими спеціалістами, котрі, незважаючи на всі труднощі, працювали пліч-о-пліч з робочими для збереження промисловості та її поновлення» (*Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*, Т. 2, с. 306–307).

З'їзд, до речі, надавав важливого значення роботі зі спеціалістами. І це зрозуміло, адже без них оновлення чи будівництво нового господарства були неможливі. «Тільки таке відомство можна визнати бодай якось позитивним, — підкреслювалося на з'їзді, — в якому розробляється планомірне завдання, яке надає практичні результати роботи з усестороннього забезпечення спеців, заохочення кращих із них, захисту й охорони їхніх інтересів» (*Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*, Т. 2, с. 311). З'їзд водночас визначив і роль профспілок у справі налагодження взаємин між спеціалістами та робочими. «На профспілки, — наголошувалося на з'їзді, — покладається щодо спеців найбільш тяжча і трудна робота повсякденного впливу на найширші маси трудящих, щоб створити правильні взаємовідносини їх зі спецами, а так само добір та заохочення найбільш здібних і працездатних з них, і тільки така робота може дати справді серйозні практичні результати» (*Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*, Т. 2, с. 312).

На підвищенні ролі інженерно-технічних профспілок та їхніх об'єднань у справі залучення спеціалістів в активнішу виробничо-технічну діяльність, у підвищення спеціальних і політичних знань акцентувалось і в постанові ЦК РКП(б) від 18 вересня 1925 р. «Про роботу спеціалістів». Водночас указувалося на бажаність входження спеціалістів — членів партії в інженерні профорганізації та наукові товариства для основної роботи (Ленин, 1979, с. 201, 202).

Наймасовішою профспілковою організацією був союз робітників освіти, до якого на кінець 1921 р. долучились і працівники мистецтв. І саме через профспілкові організації партійно-радянський режим мав намір вплинути на залучення на свою сторону своєї догматичної ідеології інтелігенції. Про це свідчить, наприклад, стаття наркома освіти УРСР Г. Ф. Гринька, яка була надрукована на сторінках органу компартії України газети «Коммунист» (*Коммунист* (1921). 3 ноября, с. 2). У статті, до речі, надана спроба характеристики політичних настроїв різних верств інтелігенції України, що увійшли до складу профспілок, які об'єднували на той час робітників освіти, мистецтв і науковців. Слід зауважити: саме наприкінці 1921 р. на з'їзді союзу робітників освіти і мистецтв, який проходив у Москві, відбулося й їхнє об'єднання (*Коммунист* (1921). 23 октября, с. 3). Однак нова профспілка проіснувала недовго — у зв'язку із труднощами НЕПу навесні 1922 р. вони знову роз'єдналися. Подібний процес відбувався і в Україні. В означеній статті, до речі, були поставлені завдання перед вказаними профспілками у зв'язку з уведенням нової економічної політики.

Г. Ф. Гринько у вказаній статті ділить усіх учасників профспілок на шість груп.

До *першої групи* були віднесені академічні робітники — науково-педагогічна інтелігенція. Саме вони в дореволюційні часи мали привілейоване становище і не були пов'язані з пересічним учительством. З точки зору політичних настроїв академічні робітники культивували у своєму середовищі аполітичність і кадетський лібералізм. За твердженням Г. Ф. Гринька, під час революції вони «прикрашали» своїми представниками всі антирадянські організації — від міських дум до національного центру. На кінець 1921 р. ці зв'язки частково обірвалися, частково послабшали, поступаючи місцем зростаючому бажанню налагодження академічної та науково-педагогічної діяльності. Зосереджені переважно у великих містах у профспілкових організаціях, вони трималися відособлено і пасивно.

До *другої групи* Г. Ф. Гринько відносить міських учителів (колишньої середньої школи, початкових училищ, частково початкових профтехнічних навчальних закладів). Сама група неоднорідна. У ній надзвичайно повільно нівелюється різниця між службовцями середньої школи і міських народних училищ, які функціонували до революції, а в Україні до 1920 р., — у двох різних профспілках. Учителі середніх шкіл були осередком політичного і педагогічного консерватизму. Вони довше інших обстоювали гасла автономії школи і найдовше та доволі вперто чинили опір радянській реформі школи. Міське народне вчительство було з політичної точки зору гнучкішим. Воно жвавіше сприймало нову педагогічну теорію, раніше долучалося до просвітницької діяльності серед робочих міських підприємств. На кінець 1921 р. у зв'язку з організаційним зміщенням початкової школи з середньою і середньою з профшколою, ці групи учителів наблизилися і становили основну масу союзу в містах.

До *третьої групи* профспілки робітників освіти і мистецтва Г. Ф. Гринько відносить технічний персонал, який обслуговував усі види шкіл — від початкової до вищої. Група союзу також, за словами дослідника, була неоднорідна і віддзеркалювала деякі елементи традиційного, майже кастового поділу — службовці вищої, середньої і початкової шкіл. Розпоршені невеликими групами по різних закладах, вони були подавлені інтелігентським середовищем педагогів і трималися в союзі пасивно, навіть з насторогою.

Четверта група об'єднувала сільське вчительство. Воно, на думку Г. Ф. Гринька, було розкидане по окремих повітах і селах. Пов'язане в дореволюційну пору з «верхами» села, пригнічене поміщицьким режимом воно повною мірою віддзеркалювало своєрідний «ідіотизм»

сільського життя та еволюцію заворушень і рухів селянських мас. Будучи за складом переважно українським, воно особливо чутливо віддзеркалювало національні й націоналістичні переживання, настрої села. І під цим кутом зору слід розглядати долучення сільського вчителства до Всеукраїнської учительської спілки, яка самостійно проіснувала до 1920 р. Під час революції і громадянської війни сільське вчителство, на думку Г. Ф. Гринька, було «організаційно-ідеологічним апаратом» Центральної Ради, Директорії, петлюрівщини і анархо-бандитизму. Протягом 1920 і 1921 рр. ці зв'язки обриваються й саме сільське вчителство переживає «глибокий процес радянізації», як стверджував Г. Ф. Гринько.

До *п'ятої групи* нарком освіти УРСР долучив політосвітпрацівників (позашкільні робітники старого і нового складу, частково культурно-освітні діячі, колишні політосвітники Червоної армії). До цієї групи належали люди, котрі виросли під час революції, як зазначив Г. Ф. Гринько. Вони, начебто, були позбавлені старих традицій і зв'язків, постійно стикалися з політичною агітацією. Ця група була новою, руйнівною силою частини інтелігенції профспілок робітників освіти. Однак ця група, за словами науковця, не маючи навичок профспілкової роботи, з труднощами долучалась до профспілкової роботи. Щоправда, це значною мірою стосувалось нової частини політосвіт робітників. Хоча сам Г. Ф. Гринько відзначав наявність у цій групі старих кадрів працівників позашкільної освіти, які складалися переважно з учителів, характеристика яких була надана раніше.

Шосту групу профспілок, за класифікацією Г. Ф. Гринька, становили діячі мистецтв (артисти, художники, музиканти, літератори, кінематографісти, робітники сцени). Вона також, як уже підкреслювалося, наприкінці 1921 р. влилась у профспілку робітників освіти і трималась відособлено. Нарком освіти УРСР наголошував, що цій групі були притаманні такі ознаки, як рухливість, нервозність, індивідуалізм та окремішність її частині, художній інтелігенції, — елементи підприємництва.

Означені групи профспілок робітників освіти і мистецтв були розпорошені і погано пов'язані між собою. У результаті уведення НЕПу, пожвавлення дрібнобуржуазної ідеології, складного матеріального становища ці центробіжні сили ще більше активізувалися. Г. Ф. Гринько відзначав, що у зв'язку з матеріальним жебрацтвом, потім голодом, який розпочався ще під час громадянської війни, процес розпорошення і декваліфікації робітників освіти лише пришвидшився. Освітяни зі школи переходили на інші роботи, особливо — в радянський апарат; організовували нелегальні платні школи, групи занять тощо; підпрацьовували у сфері торгівлі, на підсобних роботах; прагнули перейти на

роботу в земельну сферу, долучаючись до сільської праці. Як підкреслював нарком освіти УРСР Г. Ф. Гринько, раднарком України заслухав спеціальну доповідь про стан профспілкової освіти і констатував певне пожвавлення соціальної активності в середовищі робітників освіти. Відзначено необхідність підвищення матеріального становища робітників освіти, потребу розвитку господарської ініціативи профспілок освіти, максимальне посилення в них освітньо-політичної роботи. «На нас чекає, — міркував Г. Ф. Гринько, — довга і складна боротьба за радянську школу та освіту, необхідно нагодувати й одягнути свою армію освітян, об'єднати і політично виховати її лави» (*Коммунист* (1921). 3 листопада, с. 2).

І, зрозуміло, в умовах пожвавлення буржуазної ідеології, передусім у зв'язку з введенням нової економічної політики, партійно-радянський апарат більшовицького режиму в Україні приділяв дедалі більше уваги ідейно-політичній роботі серед інтелігенції, особливо серед наймасовішого її прошарку — учительства. Так, 31 травня 1921 р. політбюро ЦК КП(б), заслухавши питання «Про політроботу серед сільських учителів», постановило: «Для посилення об'єднання політроботи серед сільських учителів, при ЦК організувати трійку із представників Всеробосу в Україні, завідувача сільською роботою в ЦК і представника Головополітосвіти. Аналогічні комісії утворити при губкомах» (*ЦДАГО України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 11, арк. 25).

Більше того, більшовицький режим в Україні видав декілька циркулярних листів з означеного питання. Таким був циркулярний лист ЦК КП(б)У усім губкомам республіки, оприлюднений 15 вересня 1921 р. (*Коммунист* (1921). 15 вересня, с. 1), та лист ЦК РКП(б) «Про роботу серед робітників освіти» від 18 вересня 1921 р. для усіх комітетів партії (Ленин, 1979, с. 183–187). У ньому, до речі, підкреслювалося, що т. зв. будівництво союзу робітників освіти, розпочате в 1919 р., відбувалось у вкрай важких умовах. Це пояснювалося, з одного боку, переважно інтелігентським складом і розпорошеністю її соціальної групи, яку повинні були об'єднувати в союз, а з іншої, загальними причинами: громадянська війна не дозволяла приділити достатньо уваги і сил. Як підкреслювалося в документах, негативне значення мала недооцінка членами партії, незначна частина яких входила у вказаний союз, роботи з ним, тим самим союз віддавався, начебто, на довільність побутової стихії. Сукупність вказаних обставин, які ускладнювали зростання і розвиток профспілок, довершувало надзвичайно тяжке матеріальне становище інтелігенції. В Україні до цих обставин додавався національний момент. Влада вбачала в ньому і пов'язувала з ним антирадянський рух, який вона іменувала бандитизмом і який набув поширення в республіці

та спрямовувався проти радянського режиму в Україні. «Не підготовлені до правильного розуміння історичного сенсу і соціального значення подій, які відбувалися на той час, — підкреслювалося в листі ЦК КП(б)У, — робітники освіти, які соціально не були зацікавлені в оновленні капіталістичного ладу і лише по настрою свого розуму і культурним навичкам, пов'язаними з ним, опинилися в руслі контрреволюційної ідеології і петлюрівщини й ставали ворогами радянської влади» (*Коммунист* (1921). 15 сентября, с. 1). І в цьому документі вказувалося, що, начебто, подібні настрої уже зникли.

Таким чином, у першій половині 20-х рр. XX ст. партійно-радянський більшовицький режим, який остаточно окупував Україну, намагався залучити не тільки проросійсько, але й ідеологічно стару інтелігенцію, без якої цей режим не міг не тільки оновити зруйновану економіку, а й розпочати побудову нової економіки і тим більше — нової культури, які б відповідали догматам марксистської ортодоксальної ідеології. І на той час не могло й йтися щодо «перевиховання» на цій основі старої інтелігенції. Щоправда, радянському режиму вдалося на той час примусити стару інтелігенцію погодитися на ділову співпрацю з нею. Однак подібне не було заслугою нової влади, адже інтелігенція з різних чинників змушена була в Україні співпрацювати в ті буремні роки Української революції 1917–1921 рр. з будь-якою владою. Водночас, як з'ясувалося, у налагодженні ділових взаємин старої інтелігенції і нової влади важливу роль відіграли професійні спілки інтелігенції України.

Список посилань

- Инженерный работник* (1925). № 1, 21–25.
Инженерный работник (1925). № 2, 41, 44.
Коммунист (1921, 15 сентября). С. 1.
Коммунист (1921, 23 октября). С. 3.
Коммунист (1921, 3 ноября). С. 2.
 Ленін, В. І. (1973). Великий почин (про героїзм робітників у тилу. З приводу «комуністичних суботників»). *Повне зібрання творів* (Т. 39, с. 1–27). Київ.
 Ленін, В. І. (1974). Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. *Повне зібрання творів* (Т. 41, с. 1–97). Київ.
 Ленін, В. І. (1974). Заключне слово по доповіді Центрального Комітету 30 березня. *Повне зібрання творів* (Т. 40, с. 246–254). Київ.
 Ленін, В. І. (1973). *Проект програми РКП(б)*. (Т. 38, с. 79–99). Київ.
 Ленин, В. И. (1979). *КПСС об интеллигенции*. С. А. Федюкин, И. К. Эльдарова (Ред.). М.: Политиздат.
 Про роль і завдання профспілок [резолуція Х з'їзду РКП(б)]. (1979). *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*. (Т. 2, с. 217–232). Київ.

- Роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики [резольюція XI з'їзду РКП(б)]. (1979). *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)*. (Т. 2, с. 305–314). Київ, 1979.
- ХДОА (*Харківський державний обласний архів*), ф. Р-1012, оп. 1, од. зб. 365, арк. 135, 143, 144, 149.
- ЦДАГО *України* (*Центральний державний архів громадських об'єднань України*), ф. 2, оп. 1, од. зб. 909, арк. 47-зв.
- ЦДАГО *України*, ф. 2, оп. 1, од. зб. 911, арк. 4, 7, 19, 20-зв., 30.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1102, арк. 15.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1531, арк. 52-зв.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 2-зв.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 3-зв.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 4-зв.
- ЦДАГО *України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1871, арк. 5.
- ЦДАГО *України*, ф. 166, оп. 2, од. зб. 11, арк. 25.
- ЦДАГО *України*, ф. 2595, оп. 1, од. зб. 4005, арк. 8.
- Шейко, В. М. (2019). Інтелігенція і влада в часи Української революції 1917–1921 років: персоніфікована історіографія. *Культура України. Серія: Культурологія*. Збірник наукових праць. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури. Вип. 64, 95–114. Харків.
- Шейко, В. М. (2019). Інтелігенція і влада в часи Української революції 1917–1921 рр.: галузева історіографія. *Вісник Харківської державної академії культури. Серія: Соціальні комунікації*. Збірник наукових праць. Міністерство культури, молоді та спорту України, Харківська державна академія культури. Вип. 55, 26–44. Харків.
- Шейко, В. М. (2019). Інтелігенція і влада в часи української революції 1917–1921 рр.: узагальнена історіографія. *Культура України*. Збірник наукових праць. Міністерство культури, молоді та спорту України, Харківська державна академія культури. Вип. 66, 9–29. Харків.
- Шейко, В. М. (2019). Інтелігенція і влада в часи Української революції 1917–1921 рр.: історіографія за окремими сферами культури. *Вісник Харківської державної академії культури. Серія: Соціальні комунікації*. Збірник наукових праць. Міністерство культури України, Харківська державна академія культури. Вип. 54, 135–149. Харків.
- Шейко, В. М. (2019). Українізація та інтелігенція в часи Української революції 1917-1921 рр.: історіографічний аспект. *Культура України*. Збірник наукових праць. Міністерство культури, молоді та спорту України, Харківська державна академія культури. Вип. 65, 18–34. Харків.

References

- Inzhenernyj rabotnik* (1925). № 1, 21–25. [in Russian].
- Inzhenernyj rabotnik* (1925). № 2, 41, 44. [in Russian].
- Kommunist* (1921, September 15). P. 1. [in Russian].
- Kommunist* (1921, October 23). P. 3. [in Russian].
- Kommunist* (1921, November 3). P. 2. [in Russian].
- Lenin, V. I. (1973). A great deal (about the heroism of the workers in the rear. About the «Communist Sabbaths»). *Complete Collection of Works* (Vol. 39, pp. 1–27). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1974). Children's disease of «lyticism» in communism. *Complete Collection of Works* (Vol. 41, pp. 1–97). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1974). Closing remarks on the report of the Central Committee on March 30. *Complete Collection of Works* (Vol. 40, pp. 246–254). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1973). *Draft RCP program (b)*. (Vol. 38, pp. 79-99). Kyiv. [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1979). (1979). *CPSU about the intelligentsia*. S. A. Fedjukin, I. K. Jel'darova (Ed.). M.: Politizdat. [in Russian].
- On the role and task of trade unions [resolution X of the RCP Congress (b)]. (1979). *Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1970)*. (Vol. 2, pp. 217–232). Kyiv. [in Ukrainian].
- The role and tasks of trade unions in the context of a new economic policy [resolution XI of the RCP Congress (b)]. (1979). *Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1970)*. (Vol. 2, pp. 305–314). Kyiv. [in Ukrainian].
- KRSA (Kharkiv Regional State Archive)*, f. R-1012, s. 1, archive unit 365, p. 135, 143, 144, 149. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine (Central State Archive of Public Associations of Ukraine)*, f. 2, s. 1, archive unit 909, p. 47 reverse side. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 2, s. 1, archive unit 911, p. 4, 7, 19, 20 reverse side, 30. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1102, p. 15. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1531, p. 52 reverse side. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 2 reverse side. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 3. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 3 reverse side. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 4. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 4 reverse side. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 3, s. 1, archive unit 1871, p. 5. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 166, s. 2, archive unit 111, p. 25. [in Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine*, f. 2595, s. 1, archive unit 4005, p. 8. [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2019). The Intelligentsia and the Authorities During the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Personified Historiography. *Culture of Ukraine. Series: Culturology*. Scientific Journal. Ministry of Culture of Ukraine,

- Kharkiv State Academy of Culture. Issue 64, 95–114. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2019). The intelligentsia and the authorities during the ukrainian revolution of 1917–1921: branch historiography. *Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture. Series: Social Communications*. Scientific Journal. Ministry of Culture, Youth and Sports of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Issue 55, 26–44. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2019). The Intelligentsia and the Authorities during the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Generalized Histiriography. *Culture of Ukraine*. Scientific Journal. Ministry of Culture, Youth and Sports of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Issue 66, 9–29. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2019). The intelligentsia and the authorities during the ukrainian revolution of 1917–1921: historiography of definite fields of culture. *Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture. Series: Social Communications*. Scientific Journal. Ministry of Culture of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Issue 54, 135–149. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Sheiko, V. M. (2019). Ukrainization and the intelligentsia during the Ukrainian revolution of 1917–1921: a historiographical aspect. *Culture of Ukraine*. Scientific Journal. Ministry of Culture, Youth and Sports of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture. Issue 65, 18–34. Kharkiv.[in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 14.01.2020 р.